

Exilis polítics a l'època
contemporània (segles XIX i XX).
Territoris de partida,
territoris d'acollida

Actes del XIII Congrés de la CCEPC

La Jonquera, 4, 5 i 6 de novembre de 2022

Exilis a l'època contemporània (segles XIX i XX)

Territoris de partida, territoris d'acollida

Actes del XIII Congrés de la CCEPC
(La Jonquera, 4, 5 i 6 de novembre de 2022)

• *Publicacions de la Coordinadora
de Centres d'Estudis de Parla Catalana - 12* •

Exilis a l'època contemporània (segles XIX i XX)

Territoris de partida, territoris d'acollida

Actes del XIII Congrés de la CCEPC
(La Jonquera, 4, 5 i 6 de novembre de 2022)

COORDINADORA DE CENTRES D'ESTUDIS DE PARLA CATALANA
INSTITUT RAMON MUNTANER
COSSETÀNIA EDICIONS

Amb el suport de:

Primera edició: desembre de 2023

Editen:

Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana
Institut Ramon Muntaner

9 Grup Editorial • Cossetània Edicions

C. de la Violeta, 6 • 43800 Valls

Tel. 977 602 591

cossetania@cossetania.com • www.cossetania.com

© dels textos: els autors

© d'aquesta edició: els editors

Fotografia de la coberta: *Malats al camp 2 bis d'Argelers, 1939*. (Dibuix de Josep Narro. Fons MUME)

Foto de la contracoberta: *Maternitat d'Elna*. (Foto: CCEPC)

Revisió dels textos: Ignasi Cuadros Vila i Pablo Moreira Martínez

Disseny i composició: 3 × Tres

Impressió: Estugraf

ISBN: 978-84-1356-327-5

Dipòsit legal: DL T 55-2024

■ ■ Cossetània

Índex

PREÀMBUL. <i>Després de trenta anys i tretze congressos de la CCEPC</i> per Josep Santesmasas i Ollé	9
---	---

Conferències

CONFERÈNCIA D'OBERTURA. <i>La recerca local sobre els exilis a l'època contemporània (2014-2022). Una aproximació</i> per Jordi Font Agulló, Jordi Gaitx Moltó i Miquel Serrano Jiménez	13
CONFERÈNCIA DE CLOENDA. <i>L'exili com a constant històrica dels Països Catalans</i> per Agustí Alcoberro.....	27

Àmbit 1. Estudis locals

PONÈNCIA. <i>L'exili de 1938 al Pallars Sobirà</i> per Noemí Riudor i Garcia.....	41
PONÈNCIA. <i>Els garrotxins als camps nazis</i> per Mercè Casademont Colomer, Cris Capó Piris i Albert Planas Serra	59
PONÈNCIA. <i>Exili i deportació al Baix Llobregat, una història en construcció de l'emigració republicana de 1939</i> per Maribel Ollé Torrent	73
RELATORIA DE LES COMUNICACIONS DE L'ÀMBIT 1. <i>Estudis locals</i> per Pau Vinyes i Roig	89

ÍNDIX

L'exili català a Occitània. <i>Història de la família Feliu Blaya</i> per Jordi Feliu i Juan Carlos Sánchez Illán	95
<i>Joan Ambròs i Lloreda. Exili de lluita i d'enyor (1939-1992)</i> per Oriol Fort i Marrugat	109
<i>Abdon Terradas (1812-1856) i Narcís Fages de Romà (1813-1884): un punt de trobada i exilis diferents. Apunts d'exilis i expatriacions en el liberalisme empordanès del segle XIX</i> per Pere Gifre Ribas.....	129
<i>La «doble» retirada: exili(s) de les víctimes del nazisme de l'Hospitalet de Llobregat</i> per Tania González Cantera.....	147
<i>Peculiaris emigrants i exiliats al començament de l'Edat Contemporània a Ripoll: Tomàs Barrera o Barrere, Georges Bessières, Joan Cavalleria (a) Ne i Charles d'Espagnac, conde de España</i> per Antoni Llagostera Fernández	165
<i>Aproximació als exilis andorrans</i> per Àngels Mach i Buch	177
<i>1939. De Puig-reig (Berguedà) a la frontera: camins de l'exili</i> per Rosa Serra Rotés.....	191
<i>La força dels testimonis. Exiliats i exiliades de l'Espluga de Francolí, 1939-1976</i> per Josep M. Vallès i Martí	203
 Àmbit 2. Exilis polítics i culturals	
<i>PONÈNCIA. 1939: Els refugiats de la Guerra Civil espanyola a França, èxode i solidaritat</i> per Gemma Caballer Albareda.....	221
<i>PONÈNCIA. Els exilis de l'antifranquisme (1963-1980): polítics, sindicalistes, activistes i religiosos</i> per Marc Andreu Acebal i Juanma García Simal	239
<i>RELATORIA DE LES COMUNICACIONS DE L'ÀMBIT 2. Exilis polítics i culturals</i> per Pau Chica Fernández.....	251
<i>L'exili català durant la primera meitat del segle XIX</i> per Ramon Arnabat Mata.....	265
<i>La Memòria dels Dibuxants, el rescat d'una memòria gràfica</i> per Jordi Artigas	283

ÍNDIX

<i>Un exili i emigració catalana desconeguts durant la guerra del Francès (1804-1814)</i> per Jaume Busquets Artigas i Albert Agustí Margarit	291
<i>València. El carlisme i la unificació a través d'un periòdic de l'exili profeixista valencià (1937)</i> per Andreu Ginés i Sánchez.....	299
<i>La participació menorquina en el debat nacionalitari de l'exili que inspirarà Nosaltres, els valencians de Joan Fuster</i> per Joan Manel Martí Llufríu	315
<i>Puig-reigencs a l'exili</i> per Rosa Serra Rotés.....	329
<i>El retorn a Catalunya del canonge Joan Viladrich després de la mort del cardenal Vidal i Barraquer (1943-1946)</i> per Manel Tarés i Lagunas	347
<i>El periodisme professional a l'exili de la Guerra Civil</i> per Gil Toll Daniel	363
<i>Del Masnou a l'Hospital Varsòvia de Tolosa de Llenguadoc: l'exili del metge lliurepensador, maçó i socialista Josep Torrubia Zea (1885-1978)</i> per Rosa Toran i Àlvar Martínez-Vidal	379
Àmbit 3. Memòria, vestigis i oblits	
<i>PONÈNCIA. Els exilis de la guerra de Franco a les Illes Balears: de l'oblit a la reconstrucció d'un èxode insignificant</i> per Manel Santana i Morro	395
<i>PONÈNCIA. Recuperar l'exili cultural republicà a Mèxic: el cas valencià</i> per Jordi Escortell Crespo.....	409
<i>RELATORIA DE LES COMUNICACIONS DE L'ÀMBIT 3. Memòria, vestigis i oblits</i> per Teresa Ferriz Roure.....	427
<i>Les cartes personals com a font de coneixement de l'exili</i> per Jordi Galofré	435
<i>Referències bibliogràfiques, programes bilaterals i eines historiogràfiques de la memòria de l'exili català a Mèxic</i> per Isabel Graupera Gargallo	449
<i>Pere Almagro i Coll. De defensor de la Segona República a víctima dels camps nazis</i> per Jordi Indiano Navarrete.....	473

ÍNDIX

<i>Fonts per a l'estudi del cost humà de l'exili</i> per Jordi Oliva i Llorens, Martí Picas i Sala, Noemí Riudor i Garcia.....	487
<i>L'exili menorquí de 1939</i> per Josep Portella Coll	501
<i>SS Costa Rica, una via d'esperança. Crònica aproximada de dos exilis</i> per Gerard Preminger Roig.....	523
<i>Com Marita fa real la màxima de Zinn</i> per Aquil·les Rubio Villalvilla	535
<i>Dos exilis ideològicament contraposats a França a la segona meitat del segle XIX</i> <i>de dues famílies emparentades de Son (Valls d'Àneu)</i> per Josep Santesmases i Ollé	543
<i>Aproximació a l'exili mexicà de les dones d'Esquerra Republicana de Catalunya</i> per Pau Vinyes i Roig	555
CONCLUSIONS. El congrés Exilis polítics a l'època contemporània (segles XIX i XX). <i>Territoris de partida, territoris d'acollida</i> per Enric Pujol i Casademont.....	569

PREÀMBUL

Després de trenta anys i tretze congressos de la CCEPC

Josep Santesmases i Ollé

President de la CCEPC¹ i vicepresident segon de l'IRMU²

Un dels propòsits fundacionals de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana —constituïda l'any 1992— era precisament la celebració de congressos o activitats semblants que permetessin incidir i aprofundir en determinades línies de recerca històrica. La idea es va començar a fer realitat l'any 1994, amb la celebració a Lleida del primer congrés de la CCEPC «Moviments socials i dinàmica associativa», que girava al voltant de quatre àmbits temàtics: la guerra Napoleònica a Catalunya (1808-1814), els moviments de protesta i resistència a la fi de l'Antic Règim, la festa a Catalunya i l'organització del treball preindustrial (confraries i oficis). Quatre temàtiques potents que pressuposaven una pluja d'interessos en les aportacions de la recerca històrica, tant a nivell general com en el context més local.

De les quatre propostes en van sortir quatre volums publicats entre els anys 1996 i 2000 a Publicacions de l'Abadia de Montserrat. El primer volum, el dedicat a la guerra del Francès, recollia una carta de Pierre Vilar de 1994, adreçada als organitzadors i participants del congrés, que llegida ara és encara un petit tresor. Vilar escrivia que «sempre complau a un ancià saber que hom no l'oblida». Tinc la convicció que la complaença

¹ Període 2001-2024.

² Període 2003-2024.

era mútua i que l'oblit no existia. I ara que han passat gairebé trenta anys d'aquella primera convocatòria dels congressos de la CCEPC, tot i que s'han publicat multitud de recerques que amplien els coneixements de Vilar, la memòria i l'exemple del mestratge persisteix. Les societats avancen quan tenen memòria i quan del passat en saben extreure lliçons i exemples, quan comprenen els límits i les finituds que la història exemplifica.

Vilar es manifestava complagut per les temàtiques del congrés: «El que em commou és que percebo en el vostre programa un desig de precisar conceptes que em sembla que avui no és moda.» Tinc la sensació que en la celebració dels tretze congressos de la CCEPC no s'han prioritzat ni les modes, ni determinades conveniències o directives que sovint no entenem massa bé —o potser sí— perquè arriben, es difonen i s'implementen com si no hi hagués altres formes d'enfocar la recerca humanística. Com si tot plegat hagués de convertir-se en un mercadeig d'interessos molt determinats que promou el sistema.

Pierre Vilar, en l'afany de socialitzar la història i el coneixement, afegia: «Una història que només posés problemes d'erudició no seria pas una ciència, encara que pretengués ser-ho. La matèria de la història és la sociologia. Inversament, hem de demanar als nostres amics sociòlegs que pensin la seva matèria a través de les seves transformacions. La història és una sociologia. El vostre col·loqui ho afirma. Demanem a tota altra ciència humana de ser pensada històricament».

Després del primer congrés celebrat a la seu de l'IEI a Lleida, les convocatòries dels següents han anat viatjant pel país: Palma, Barcelona, Vic, Maó, Barcelona, València, Barcelona-Cornellà de Llobregat, Cervera, Manresa, Banyoles, Tarragona-Reus —telemàticament— i la Jonquera, amb temàtiques molt diverses que es poden consultar a les solapes d'aquest volum. Potser en aquest pelegrinatge també s'hi avenen unes paraules de la carta de Pierre Vilar: «La pertinença a una comunitat, a diverses comunitats de diferents nivells, la portem dins nostre, des de la infància si no des del nostre naixement. La pertinença a una societat ens és ensenyada per l'escola i per la vida.» Sempre he pensat en l'encert que va suposar la definició de l'àmbit territorial d'actuació que es va adoptar en la creació de la CCEPC: centres d'estudis de parla catalana, la que determinava la pertinença al nivell més ampli des de les confluències locals. Ens hauríem perdut moltes coses si no hagués estat així, fins i tot haver influenciat al món acadèmic en la idoneïtat d'aquesta mesura, o si no hi haguéssim donat suport sense fissures.

En els congressos de la CCEPC hi han confluït temàtiques, disciplines, persones de procedències diferenciades i territoris d'un país amb una cultura pròpia. També hi han convergit els conceptes generals, la bona pràctica metodològica i la mirada vers els espais petits i concrets, on és possible entendre la complexitat humana, i vers la porció d'espai d'un planeta al voltant del qual gira la nostra existència. Cada nou congrés és un graó més que suma a partir d'una necessària continuïtat i d'una provada tenacitat. També d'una magnífica generositat de les persones que, d'una manera o altra, s'han implicat en dotar-los de contingut i debat. Penso que hem exercit la recomanació de

PREÀMBUL

Vilar de fer possible que tota ciència humana sigui pensada històricament i qui sap si també hem contribuït, encara que sigui modestament, a que s'actuï històricament —o es reclami fer-ho— davant de tanta ignorància prepotent que ens posa contra les cordes com a humanitat.

L'any 2017, Josep Fontana, quan se'l va felicitar per haver rebut el Reconeixement Josep Benet, atorgat pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya, i se li va recordar el suport que havia donat a la CCEPC en els seus inicis acompanyant-nos a l'Institut d'Història Jaume Vicens i Vives de la UPF, va manifestar: «Està clar que creia, i crec, en la validesa dels centres d'estudis, que han estat tan importants en una cultura com la nostra, tan mancada sovint d'institucions centrals fortes.» Sempre cal saber valorar amb prudència i humilitat els reconeixements rebuts per la bona feina feta, no sigui que ens deturem davant del mirall en comptes de continuar mirant els horitzons des de finestres obertes de bat a bat.

Quan l'any 2022 celebràvem el XIII Congrés al Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera s'havien escolat tres dècades des de la constitució de la CCEPC. Dècades fructíferes en les quals el moviment dels centres d'estudis ha continuat creixent en nombre d'entitats, en propostes i temàtiques, en acurades recerques i en renovades i imaginatives maneres de difondre-la i en confluències i complicitats amb les universitats, centres de cultura i administracions públiques. També en relacions personals i col·lectives que s'han travat des d'una punta a l'altra del país o països. A tot això hi ha contribuït en gran mesura l'encert creatiu, de govern i gestió que va representar la constitució de l'Institut Ramon Muntaner ara fa vint anys, amb el qual treballem colze a colze diàriament. Sabem on som i, si seguim les maneres de fer de la majoria de centres d'estudis, sabem què som, què representem i quina consistència aportem al conjunt de la cultura. Conèixer és fonamental per articular una societat més culta i equilibrada i nosaltres no som altra cosa que coneixement, extret i difós des dels llocs i en confluència amb el saber col·lectiu. Posem saviesa on a vegades es promou desafortadament la vacuïtat, la inconsistència i la manca de responsabilitat. Les actes del congrés de la Jonquera, volum dotzè de la col·lecció pròpia editada per Cossetània Edicions, en són un reflex.

Darrerament la Facultat de Filosofia i Lletres de la UAB ens ha atorgat la distinció *Ad Studia Humanitatis Fovenda*, cosa que valorem amb un agraïment immens, perquè ens reafirma en la voluntat de confluïr en les propostes i complicitats que des de la CCEPC i en gran mesura des de l'IRMU s'han anat lligant des de fa anys. Amb totes les estratègies possibles, amb tota la imaginació individual i col·lectiva que som capaços de generar, no podem fer altra cosa que continuar avançant convençuts que les humanitats i les ciències socials són fonamentals, des de l'àmbit local i general, per entendre què som i per quins camins hem de cercar un futur més just, més culte, més equilibrat i sostenible de veritat.

Ben aviat, doncs, el 14è congrés.

CONFERÈNCIA D'OBERTURA

La recerca local sobre els exilis a l'època contemporània (2014-2022). Una aproximació

Jordi Font Agulló

Universitat Autònoma de Barcelona i Director del Memorial Democràtic

Jordi Gaitx Moltó

Institut d'Estudis del Baix Empordà

Miquel Serrano Jiménez

Historiador i conservador del Museu Memorial de l'Exili

INTRODUCCIÓ

Referir-se a l'exili és, sens dubte, endinsar-se en la clau de volta del món contemporani globalitzat. Aquest mot, que té un llarg recorregut històric, ha estat en la contemporaneïtat quan ha adquirit tot el seu potencial semàntic. En efecte, exili procedeix etimològicament del substantiu llatí *exsilium* o *exilium*, que significa desterrament, pena, càstig i, alhora, es vincula al verb també llatí *exsiliare*, que vindria a equivaldre a l'acció d'obligar algú a deixar el seu país. Així mateix, està relacionat amb el vocable del grec antic *exodus* o *exodos*, que té a veure amb la sortida o marxa d'un poble o d'un grup de població a la cerca d'un lloc on establir-se. Tanmateix, serà en la modernitat que l'exili se situa lluny de l'àmbit merament mitològic o de l'afectació de tan sols petits col·lectius o algunes elits. L'historiador Peter Burke¹ remarca que el veritable caire polític de l'exili encetaria el seu perible durant la Revolució francesa. Abans, en l'Edat moderna, els desplaçats ho serien, sobretot, per motius religiosos. Segurament, s'hauria

¹ Peter BURKE, *Pérdidas y ganancias. Exiliados y expatriados en la historia del conocimiento de Europa y las Américas, 1500-2000*, Madrid, Akal Ediciones, 2018.

de matisar que l'opció religiosa, en aquelles societats preindustrials, no deixava de ser també una forma de posicionament polític. Alhora també hi hauria exilis derivats de derrotes polítiques, com per exemple la guerra de Successió.

Signi el que sigui, és obvi que l'exili ha esdevingut una presència constant en les nostres vides. Desplaçaments generats per conflictes polítics i bèl·lics, moviments migratoris motivats per raons econòmiques o climàtiques —que també són polítiques— són fenòmens que permeten, d'acord amb Alexis Nouss,² emprar la categoria de «condició exílica» per qualificar la situació en què viuen molts pobladors del planeta. Són milions les persones que viuen a deshora com deia el filòsof hispanomexicà Adolfo Sánchez Vázquez.³ Expressió que voldria transmetre la sensació, d'altra banda vertadera, que es troben escindides de la terra natal i mai adaptades del tot a la terra d'acolliment. L'exili és, doncs, una excepcionalitat que ha esdevingut normal en un món injust on hi predominen els desequilibris de tota mena.

Efectivament, l'exili és un «art de la supervivència» en un escenari de pèrdues i guanys, el qual ha esdevingut protagonista principal de l'onada memorialística. En aquest sentit, Toni Judt⁴ advertia que, almenys a Occident, la resposta a les inquietants memòries heretades ha estat la seva gravació, literalment, en pedra. És a dir, des de l'inici del segle actual arreu hi trobem plaques, monuments i museus dedicats sobretot a les víctimes, particularment del feixisme/nazisme i estalinisme. En el cas dels exilis, estem en aquesta situació? Estem fent una bona combinatòria de commemoració i recerca? Aquest congrés en bona mesura vol respondre a aquesta qüestió.

Si ens centrem en l'exili republicà —que és el que coneixem millor els tres autors— es podria dir, doncs, que en els darrers deu anys la producció investigadora i documental representa una eclosió definitiva d'aquell impuls investigador que es desvetllà a la segona meitat dels anys vuitanta del segle xx —ho feia notar, ja, Pierre Vilar⁵ (Història de Catalunya, vol. 8, 1989)—, es refermà amb el cinquantè aniversari de la Guerra Civil i va prendre una embranzida cada cop major des de mitjans anys noranta i, especialment, a partir de la primera dècada del segle XXI.

Per tant, s'han produït avenços que, com afirmàvem fa nou anys a l'article *L'exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009-2014)*, publicat a la revista *Franquisme & Transició* (2014) de la Fundació Carles Pi-Sunyer i la UOC (Universitat Oberta de Catalunya), encara són insuficients (en part és lògic, en el camp historiogràfic, mai res és definitiu). S'han anat consolidant investigacions que han ajudat a

² Alexis NOUSS, *La condition de l'exilé*, París, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2015.

³ Adolfo SÁNCHEZ VÁZQUEZ, *A tiempo y destiempo*, Ciutat de Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 2003.

⁴ Tony JUDT, «Desde la casa de los muertos. Un ensayo sobre la memoria europea contemporánea», dins Tony Judt, *Postguerra. Una historia de Europa desde 1945*, Madrid, Taurus, 2006.

⁵ Pierre VILAR (Dir.) et al., *Història de Catalunya*, vol. 8, «Antologia d'estudis històrics», Edicions 62, Barcelona, 1989.

completar el mapa de les societats i les condicions de partida dels exiliats; s'ha abordat l'estudi d'iniciatives i programes d'ajut als refugiats; la reflexió des de l'àmbit cultural al voltant de termes com els de «cultures a l'exili» i «cultures de l'exili,» o també el de «resiliència;» i les perspectives de gènere —l'extensió de la feminitat de l'exili en diversos àmbits— i d'edat —un exili infantil cada cop més recuperat. Assenyalàvem també que es tenia la sensació que l'aportació que es fa és més acumulativa que qualitativa.

Així, doncs, volem mostrar en el text que segueix que en l'àmbit dels Països Catalans, sobretot pel que fa a l'exili de 1939 (potser es podria aplicar a altres exilis també), s'estan obrint camins de recerca que contribuïran a copsar les repercussions de l'exili en les societats de partida; és a dir com es van modificar aquelles societats a causa del desplaçament forçós de molts dels membres que les conformaven. Alhora continuen essent necessàries perspectives que abordin les condicions socioeconòmiques als països d'arribada, les oportunitats laborals, les xarxes de relacions dels propis refugiats, les interaccions amb comunitats de migrants prèvies a l'exili, l'estudi de la memòria dels descendents dels exiliats com a objecte de la història... Sens dubte, moltes qüestions sobre la taula. En fi, estem al davant d'un ric jaciment d'investigació sobre el qual caldrà continuar treballant.

ANÀLISI DE LA RECERCA

Els criteris escollits per analitzar les recerques publicades sobre els exilis dels segles XIX i XX han prioritzat les publicacions amb estudis locals sobre l'exili republicà vinculat a les geografies de parla catalana aparegudes els darrers anys entre 2014 i 2022.

En part, aquesta tria té com a punt de partida el treball ja citat de dos dels autors d'aquest article (Font i Gaitx, 2014), en el qual s'analitzaven les publicacions recents sobre l'exili des d'una perspectiva àmplia, que ara hem reduït a les principals publicacions sobre exilis locals del segle XIX i XX en l'àmbit català.

Per altra banda, per a l'anàlisi que presentem en aquesta ponència, s'han exclòs els articles dedicats a persones exiliades, com ara biografies, autobiografies i memòries, presentades com a fonts històriques i també els dedicats a col·lectius professionals específics, com ara mestres o metges exiliats,⁶ i també les publicacions i recursos web existents, que també s'han multiplicat els darrers anys.⁷

⁶ En aquest grup de publicacions, per exemple, es compten les dedicades a Germinal Ros, a Alexandre Blasi, a Jaume Pellicer Lleonart, *Quicus*, a *Cisquet*, un maqui olotí, als germans Carles, August i Santiago Pi i Sunyer, a Pere Cerezo, a Narcís Lloveras, a les germanes Pepita i Elisa Úriz Pi, a Joan Subías Galter, a Jaume Massot o a Pelai Vilar publicades entre 2016 i 2021.

⁷ Pel que fa als llocs web, podem destacar el projecte de repositori de la Fundació Carles Pi Sunyer, amb finançament de l'euroregió Pirineus Mediterrània, que aplega informació sobre fons documentals, arxius, centres d'interpretació, centres d'estudis, associacions i espais de memòria i el portal web memoria.cat de Manresa, que ha posat en línia uns 70 webs amb milers de documents i fotografies i centenars de vídeos, escrits i testimonis

Entre les diverses publicacions podem destacar-ne aspectes diversos que ens han servit per analitzar-ne els contextos, fonts històriques i, finalment, les aportacions en l'estudi de l'exili republicà.

Pel que fa als diversos tipus d'estudis, entre les gairebé seixanta publicacions analitzades s'hi compten articles (25), llibres (25), dossiers de revistes (3), treballs de recerca (1), reculls bibliogràfics comentats (1) i vídeos documentals (1).

Entre aquests 25 estudis publicats com a llibres, val a dir que alguns d'ells són síntesis de tesis doctorals o treballs de recerca TFM (T treball final de Màster).

Quant a la temàtica, els estudis es divideixen segons etapes i episodis històrics, però la major part se circumscriuen a l'anàlisi de l'exili republicà en un àmbit geogràfic concret. Malgrat això, hi ha publicacions interessants centrades en exilis d'altres etapes, com a finals del segle XVIII i al llarg del XIX, o bé de 1936 a 1939, o al llarg del segle XX.

Dins dels estudis de l'exili cal destacar un especial interès per recuperar la història i la memòria local de persones exiliades que finalment van ser deportades a camps de concentració nazis. D'entre totes les publicacions almenys set s'hi refereixen indirectament i deu tenen aquesta temàtica com a específica i central.

Les zones geogràfiques estudiades són els territoris de Catalunya, el País Valencià, les Illes Balears, les comarques del Baix Llobregat, el Pallars Sobirà, el Pallars Jussà, l'Alt Camp, les Garrigues, l'Alt Urgell, la Cerdanya, l'Empordà, i les ciutats i pobles de les Pitiüses (Eivissa i Formentera), Menorca, Mallorca, Girona, Lleida, Tarragona, Barcelona, València, Alacant, Castelló, Palamós, Tàrraga, Constantí, Llançà, Cassà de la Selva, Argentona, Vilalba dels Arcs, Amposta, Batea, Sant Jaume de Llierca, Almenara, el Port de la Selva o Sant Esteve i Santa Maria de Palautordera i abasten la gairebé totalitat o, si més no, una bona part de la geografia de parla catalana.

Quant a la tipologia d'autors, cal destacar que la majoria són perfils d'historiador, seguits d'arxivers, periodistes, i estudiants, i que la major part són homes, tot i que hi ha 15 dones al capdavant de les gairebé seixanta publicacions analitzades, una proporció d'un 25%, aproximadament. Cal destacar també que hi ha algun estudi de recent aparició centrat concretament en dones exiliades i deportades, com el de Míriam Roma, sobre deportades de les comarques lleidatanes, o bé la incorporació de desenes d'exiliades a Mèxic, per part de la publicació del *Segundo diccionario de los catalanes en México*, de Gemma Domènech, Salomó Marquès i José M. Murià.

Quant al marc de producció de la recerca i els seus editors, les recerques tenen el seu origen en projectes d'història local, comarcal, regional i general per part d'historiadors catalans que són publicades en revistes d'història local o publicacions de centres d'estudis diversos. També hi ha alguns casos de treballs de fi de Màster o treballs de

orals sobre la República, la Guerra Civil, el franquisme i la transició a Manresa i també alguns documents significatius de la història de Catalunya.

recerca de Batxillerat que han tingut algun premi d'àmbit comarcal. Altres casos són publicacions que sintetitzen tesis doctorals, com és el cas de l'estudi de l'exili del 1936 de Jordi Rubió.

En alguns casos les recerques han rebut el suport o l'ajut d'institucions culturals, com ara beques de recerca i ajuts a la publicació, com ara el llibre de Josep Calvet sobre els deportats del Pallars Jussà, fruit d'una beca de l'Arxiu Comarcal del Pallars Jussà o la publicació d'Andreu Caralt sobre Amposta, fruit d'un premi de recerca de l'Ajuntament d'Amposta.

Finalment, hi ha alguns casos en què les publicacions responen a articles i actes fruit de Jornades temàtiques o congressos, com les que ha organitzat el Memorial Democràtic sobre la Guerra Civil al territori o bé sobre l'exili de 1936.

Pel que fa als editors i promotors dels estudis, hi ha editorials de diversa tipologia. Els llibres són fruit del treball d'editorials com L'Avenç, Pagès Editors, Garsineu, Media Vaca, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Rafael Dalmau, Gavarres, Documenta Balear, Onada, Gent i Terra, Trabucayre, Anem Editors o Gregal, de projectes i serveis editorials de la Generalitat (Memorial Democràtic), la Diputació de València, el Consell Insular de Menorca o Universitats (Barcelona, Tarragona, Alacant, València o Castelló) i també d'iniciatives municipals o amb participació municipal, com les de Cassà de la Selva o el Port de la Selva. En alguns casos hi ha editorials i institucions públiques que tenen com a prioritat i objectiu la publicació d'estudis històrics sobre temes de memòria, biografies testimonials, Guerra Civil, exili i franquisme a tots nivells, com ara la línia editorial del Memorial Democràtic (Departament de Justícia, Drets i Memòria, de la Generalitat de Catalunya). I també, finalment, cal tenir en compte les publicacions editorials de llibres fruit de beques de recerca, com per exemple les convocades per arxius comarcals (Pallars Jussà) i Centres de Recerca i Instituts d'Estudis en l'àmbit local, comarcal i nacional.

Els articles, en canvi, són publicats sobretot a butlletins, annals i revistes per part de centres i instituts d'estudis com els d'Hospitalet de Llobregat, Figueres, Batea, Argentona, Burjassot, Granollers, Artesa de Lleida, Olot, Eivissa, l'ICRPC (Girona), l'IEC (Barcelona) i seva filial, la Societat Catalana d'Estudis Històrics (SCEH) o l'Association Française des Catalanistes (Rèvue d'Études Catalanes) i també per revistes i publicacions locals de les Garrigues, Palamós, Girona, Santa Eulàlia de Ronçana, Tàrrrega o Berga.

Pel que fa als objectius de les recerques sobre l'exili, especificats a les introduccions o bé a les conclusions dels treballs, solen estar vinculats amb la voluntat de reivindicar i homenatjar l'experiència de l'exili de les persones o col·lectius que van patir les conseqüències de l'exili i de la repressió franquista, amb esment especial, per la quantitat d'estudis recents sobre la qüestió, a la deportació republicana als camps nazis, i no només en relació amb el camp de Mauthausen, sinó també a d'altres camps amb

menys deportats procedents d'Espanya, com ara Buchenwald, Dachau, Sachsenhausen, Neuengamme, Flossenbürg o Ravensbrück.

D'una o altra manera s'intenta posar en valor l'exili republicà i les persones que el van patir pel que fa a la quantificació i la qualificació política, social, cultural i científica d'aquest episodi de llarga durada per tal d'integrar-lo a la historiografia catalana, francesa i espanyola sobre les conseqüències de la Guerra d'Espanya de 1936 a 1939.

En alguns casos, la motivació és una commemoració concreta, com ara els 75 anys de l'exili republicà, com és el cas del documental promogut per l'Ajuntament de Llançà o bé l'exposició *Final de la guerra civil a Alacant: repressió i exili*, promoguda per la Universitat d'Alacant, però sobretot el que comparteixen la majoria d'estudis és la transmissió i el record d'aquests esdeveniments i d'aquests testimonis de l'exili a la societat actual, com una forma de recuperació de la memòria i la història de l'exili per integrar-la a la historiografia de la Guerra Civil i com a acte de justícia i dignificació en contraposició a la memòria i la historiografia d'arrel franquista.

Alguns dels investigadors s'hi refereixen com a «lluitar contra l'oblit», «treure de l'oblit als deportats», «posar nom i cognoms a les víctimes» o homenatjar «als que van perdre els seus somnis». D'alguna manera, els estudis locals es consideren una mostra concreta del marc general de persecució als republicans així com un mecanisme de recuperació de memòria històrica, de coneixement i superació del passat traumàtic i de reconeixement i difusió pública de la realitat social, cultural i política de la dictadura militar franquista amb la finalitat de formar una ciutadania crítica i amb valors de pau, justícia i cohesió social.

En aquest sentit, alguns dels estudis tenen un caire enciclopèdic, un recull de biografies d'exiliats d'una zona concreta, com ara el llibre de Josep Portella sobre els exiliats vinculats a Menorca, *El llibre d'exilis*, de 2017, que aplega gairebé un miler de biografies d'exiliats.

També es té en compte la voluntat d'aprofundir en aspectes poc coneguts de l'exili i la seva afectació a nivell local, comarcal o regional, com ara els exilis a països concrets com són França o Mèxic, exemplificar l'exili amb testimonis anònims que conformen el gruix de l'exili català, o bé analitzar exilis concrets i secundaris respecte la gran onada de 1939, com l'estudi de Jordi Rubió sobre l'exili de 1936 a 1938, pel Pirineu, dels col·lectius socials vinculats a la dreta conservadora o la publicació de les actes de la Jornada 1936. *Desplaçaments forçosos i primers exilis*, organitzada pel Memorial Democràtic el 2019 i coordinada per Josep Lluís Martín Berbois i, fins i tot, analitzar la identitat catalana dins els diversos exilis polítics a França durant el segle xx, com l'estudi de Prhyné Pygenet.

També hi ha alguns estudis que se centren en altres moviments migratoris i exilis de finals del segle XVIII i del segle XIX, com l'article de Guerau Palmada que analitza l'onada de refugiats de la comarca de l'Alt Empordà al Pla de l'Estany durant la Guerra Gran o l'article d'Antoni Marimon que analitza els exilis, relacions migratòries i comercials entre les Illes Balears i l'Algèria francesa entre 1830 i 1962.

Quant a l'estructura i tipologia dels treballs, en general totes les recerques estan organitzades cronològicament, en relació amb les diverses etapes històriques (Segona República, inici de la guerra, final de la guerra, ocupació franquista, exilis, resistència, deportació, retorns...) i inclouen introduccions, anàlisis genèriques d'estats de la qüestió sobre els temes tractats i contextos generals basats en estudis previs, així com, en algun cas, introduccions que analitzen aspectes metodològics, quantificatius i comparatius entre diversos estudis locals i comarcals sobre el tema, com el cas de l'estudi de l'exili al Baix Llobregat de Maribel Ollé.

Hi ha, però, altres formats, com les estructuracions temàtiques, demogràfiques, geogràfiques, per onades o fases d'exilis, per col·lectius d'exiliats, per camps de reclusió i concentració a França i al nord d'Àfrica o camps de presoners i de concentració i extermini vinculats a la deportació de presoners enemics del règim nazi, o, sobretot, estructuracions biogràfiques, organitzades per trajectòries i periples personals o familiars i històries de vida centrades en l'etapa de l'exili.

Així mateix, si ho permeten les fonts, les recerques incorporen informació sobre el context i la història prèvia a l'exili, sobretot vinculada a la implicació dels protagonistes, de les víctimes de la guerra, l'exili i la deportació, i la seva biografia durant la seva joventut i durant l'etapa republicana, entre 1931 i 1939. És freqüent que les recerques incloguin llistes de persones, amb dades bàsiques de l'exili o la deportació.

Finalment, també inclouen dades respecte la repressió franquista paral·lela a l'exili, dins l'Espanya franquista, ja que precisament aquest factor repressiu va impedir el retorn de milers d'exiliats i, d'una manera o altra, va afectar als familiars dels exiliats que es van quedar a Espanya i també a les persones vinculades a sindicats i partits republicans, comunistes o anarquistes que, per diversos motius, no van marxar a l'exili. La inclusió d'aquesta doble perspectiva de l'exili a França i el paral·lel de la repressió dins l'Espanya franquista, l'altra cara de la moneda, busca també la comparació contextualització entre la història local i la història més àmplia, a nivell regional i nacional, europea i mundial.

Els investigadors i investigadores de les publicacions relatives a l'exili de 1939 coincideixen a assenyalar, com a elements causants o precipitants de l'emigració, les responsabilitats polítiques assumides durant la Segona República i la Guerra Civil, així com la por a la repressió que s'estenia en paral·lel a l'ocupació franquista del territori. En altres casos s'apunta al fet que la proximitat de la frontera hauria afavorit uns índexs d'exili majors (Coma, 2013; Riudor, 2018; Lluch et al., 2021). Pel que fa l'exili de 1936, els autors apunten l'animadversió a la República o bé la pertinença a les classes benestants, comunitats religioses i partits conservadors com a fets causants de la fugida (Clara, 2020; Martín 2020). Quant als exilis del segle XIX ressenyats per Roca (2018), el factor hauria estat la militància liberal, republicana, progressista o demòcrata. I, en relació amb la Guerra Gran de finals del segle XVIII, s'hauria tractat d'una fugida a comarques veïnes per tal de posar-se a recer de la violència desfermada pel conflicte (Palmada, 2021).

Quant a la categoria històrica dels subjectes exiliats, alguns autors fan l'esforç de definir i delimitar termes paral·lels com emigrats, desplaçats, refugiats (Riudor, 2018), confinats i deportats (Piña, 2022). També el concepte de «diàspora» (Gil, 2014). Alguns dels treballs, al seu torn, es refereixen exclusivament als deportats als camps nazis. Esporàdicament, algun autor inclou en el seu treball el cas d'emboscats durant la Guerra Civil (Nierga et al., 2019), exiliats interiors (Portella, 2017; Reixach i Gorchs, 2019), deportats a altres zones de l'Estat espanyol (Lluch et al., 2021) o exiliats posteriors a 1939 (Gil, 2014; Portella, 2017).

En el cas de l'exili de 1938 —al Pallars— i de 1939, l'univers estudiat és tant el de nascuts com el de residents en una determinada comarca o municipi. Les fonts sovint condicionen si es tracta d'un o altre cas. En el cas dels deportats del nazisme, és més freqüent partir dels naturals d'un lloc, ja que els llistats divulgats per Roig o per Bermejo i Checa ho han fet així. D'altra banda, si bé la majoria de treballs sobre exiliats pretenen recuperar el màxim de noms possibles, altres se centren en col·lectius específics (Pérez; Gutiérrez, 2019). En aquest sentit, Pigenet (2017) afirma que des de Catalunya encara es privilegia la recuperació de les grans figures abans que de les masses anònimes. Aquesta opinió, Rubió C. (2015) també la comparteix pel que fa a l'exili de 1936.

Quantificant-ho, a Sant Feliu de Llobregat l'exili de 1939 hauria estat de 262-300 persones (un 3,80% de la població de 1936). D'aquestes, l'exili de llarga durada n'hauria afectat a 147 (2,13%). Una altra estimació, ara sobre el municipi d'Esparraguera, situaria les xifres en 200-400 exiliats inicials, dels quals 80 serien de llarga durada (1,53%) (Ollé, 2017). Un cas extrem és el d'Alòs d'Isil (Pallars Sobirà), del qual en van sortir, la primavera de 1938, 53 persones (un 24,42% de la població). La xifra de la comarca ja és més habitual: foren almenys 309 les persones exiliades el 1938 (un 2,5% de la població) (Riudor, 2018). En altres casos es donen xifres relatives, provisionals o probablement incompletes, però rellevants: a Menorca, 850 exiliats (Portella, 2017); a l'Hospitalet de Llobregat, 367 (Gil, 2014); a Banyoles, més de 235 (Galofré dins Nierga et al., 2019); a Amposta, 165 (Caralt, 2021); a Sant Celoni, 44 (Garriga, 2019).

Pel que fa al perfil d'aquesta emigració, se'n ressalta la seva diversitat. Amb tot, determinats autors que han pogut conèixer amplis col·lectius d'exiliats es permeten apuntar unes interessants tendències:

L'exili inicial de la Retirada de 1939 es composà més de soldats que de civils (Freixes, 2019; Pérez; Gutiérrez, 2019) —un 53% al Baix Llobregat (Ollé, 2017)—, tot i que després s'invertí la tendència.

Hi hauria hagut més homes (70%, 71,5%) que dones (Ollé, 2017; Portella, 2017). En el cas de l'exili de 1936, sembla que els homes haurien estat el 80% (Rubió C., 2015).

Les franges d'edat majoritàries haurien estat la dels menors de 30 anys (60%) (Portella, 2017) i la dels d'entre 30 i 40 anys (52%) (Sala, 2017).

Laboralment, al Baix Llobregat, l'exili fou més industrial (51%) (Ollé, 2017). Al Berguedà, concretament, miner (Lluch et al., 2020). A Menorca, en canvi, és rellevant

el pes del sector terciari (32%). Òbviament, l'exili de 1936 és ben diferent; fornit a base de persones benestants i personal religiós (Martín, 2020).

Políticament, hauria estat un exili més anarquista que d'altre tipus (Lluch et al., 2020); o col·lectivista (Gavaldà, 2016). Al Baix Llobregat, el sector llibertari hauria arribat al 50%, tot i que també destacava el sector PSUC-UGT, amb un 39% (Ollé, 2017).

Els naturals del lloc oscil·laren entre el 55% de Menorca (Portella, 2017) i el 21% de l'Hospitalet de Llobregat (Gil, 2014).

La majoria de les recerques analitzades s'han bastit a partir de bibliografia local —que ara aquí deixarem de banda—, però també amb bibliografia general. Pel que fa a l'exili de 1939, veiem que la referència més emprada en la majoria de treballs és l'obra ja clàssica de Geneviève Dreyfus-Armand (2000). Segueixen aquesta llista algunes obres de balanç com les de Francesc Vilanova (1997) i Joan Villarroja (2000) o bé clàssics més antics però que semblen aguantar bé el pas del temps, com els de Daniel Díaz (1993) o, fins i tot, Javier Rubio (1977). Pel que fa a l'episodi concret de la deportació, les referències obligades són les de Montserrat Roig (1977) i de Benito Bermejo i Sandra Checa (2006). Quant a l'exili de 1936, els autors més emprats són: Rubèn Doll-Petit, Arnau González Vilalta, Albert Manent, Hilari Riquer i Borja de Riquer.

La investigació de l'exili se sustenta també, com és natural, en la consulta de fonts d'arxiu. Però com que «els documents de l'època donen una informació parcial i no inclouen la totalitat dels que van marxar» —tal com afirmen Reixach i Gorchs (2019)—, l'investigador ha de recórrer a una gran varietat de fonts al seu abast per tal d'arribar a la recuperació del màxim de noms i trajectòries d'exili. Entre els més utilitzats, primerament, hi ha tot tipus de fons personals i familiars, tan privats com dipositats en arxius públics. En segon lloc, els testimonis orals. També memòries i diaris personals —publicats o inèdits— i correspondències. Sorpren comprovar com el recurs a les fonts personals és el més emprat per les recerques. A continuació se situen les fonts oficials franceses, especialment les diverses sèries conservades pels Arxius Departamentals. També els fons localitzats al Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca i els expedients dels consells de guerra dels Arxius dels Tribunals Militars. La premsa històrica és també una font molt consultada, però molt més la catalana que la francesa. En menor mesura, trobem la Causa General de l'AHN, els arxius d'entitats memorials, el fons Generalitat de Catalunya (Exili), el del Ministerio de Asuntos Exteriores, el fons del Tribunal Especial de Repressió de la Maçoneria i el Comunisme —després Tribunal d'Ordre Públic—, el fons del Tribunal de Responsabilitats Polítiques i els arxius municipals (padrons d'habitants, correspondència, lletes i Registre Civil). La llista podria seguir amb un llarg etcètera, però no ens hi podem estendre.

Segui a través d'unes o altres fonts, els treballs sobre els exilis locals estan farcits d'històries personals. Exemples notables són els de Portella (2017), amb 953 biografies redactades o Domènech (2019), amb multitud de casos recuperats o exposats de l'exili gironí a Mèxic. També determinats treballs s'acompanyen de llistats nominals d'exiliats: 197 a l'Alt Empordà (Palmada, 2021) o 165 a Amposta (Caralt, 2021), per exemple.

Un capítol apart en l'ús de les fonts històriques és el de les il·lustracions que acompanyen el text. El recurs més utilitzat és el de les fotografies que procedeixen d'àmbits personals i familiars. El seu interès rau en que solen ser documents inèdits. També s'ha recorregut a conjunts gràfics, com l'Arxiu Frédérique Berlic, la col·lecció N. Lacombe, el fons Albert Louis Deschamps del CDMH, el fons Boix del MHC, les fotos de Manuel Moros del Fons Peneff, les d'André Alis i d'Antoine Caillet —per a Prats de Molló—, els dibuixos de Josep Narro del MUME, el fons de l'Agència EFE o els arxius gràfics d'antics camps nazis.

Per tancar aquesta anàlisi, comentarem dos aspectes finals. En primer lloc, les aportacions a la història general del fenomen de l'exili. Hi ha treballs amb clara vocació constructiva, com el de Maribel Ollé (2017), la qual intenta aplicar la metodologia d'estudis anteriors —la de la comparació intercensal— per tal de poder equiparar els resultats, sobretot quant a les xifres i el perfil dels exiliats. En un idèntic pla quantitatiu i qualitatiu es mou Rubió C. (2015), que proposa una categorització dels perfils de l'exili de 1936. D'altra banda, Marimon (2013) se centra en sistematitzar les diverses onades migratòries balears cap a Algèria els segles XIX i XX. Pel que fa als dossiers dedicats a l'exili de tres capçaleres del grup Gavarres (Nierga et al., 2019 i Lluch et al., 2020 i 2021), la seva principal aportació rau en l'aprofundiment de les vicissituds de la retirada per les comarques del Gironès, Pla de l'Estany, Garrotxa, Ripollès, Berguedà, Alt Urgell, Cerdanya, Pallars Jussà, Pallars Sobirà, Alta Ribagorça i Val d'Aran, així com en el desvetllament de diversos passos de frontera alternatius, fins ara mal coneguts. Un altre treball (Riudor, 2018), tot i partir de la realitat local, destaca per haver posat el punt de mira en aspectes més amplis: estudiant l'exili del Pallars exposa tota una nova perspectiva sobre les xifres i característiques de l'exili del Pirineu lleidatà la primavera de 1938 i del seu acolliment inicial a l'Arieja; de fet, partint de fonts franceses, aconsegueix documentar més de 1.900 casos de refugiats en aquest departament.

Tanmateix, sobreviuen encara les velles tendències a no anar més enllà dels resultats locals, a no confrontar-los amb el què s'ha dit des de la historiografia general i també a oferir compendis de dades de naturalesa acumulativa o positivista.

Per últim, tancarem aquesta anàlisi amb alguns apunts en relació amb la memòria de l'exili. Montserrat Garriga (2019) és de l'opinió que «el deute amb l'exili no s'ha pagat». En llocs com l'Hospitalet de Llobregat (Gil, 2014), el record dels exiliats «s'havia esborrat pràcticament de la memòria històrica de la ciutat» a causa del franquisme, la llunyania i el trencament dels vincles dels exiliats amb la seva ciutat. Tot i que aquests vincles no s'haguessin trencat, a Prats de Lluçanès l'exili fou un tema que «es va mantenir amagat, del qual no es parlava i menys si es tornava i es volia recomençar la vida al poble» (Reixach i Gorchs, 2019). Gaitx (2017) creu que la manca de reconeixement institucional de l'exili es deu a «l'innegable substrat franquista de la democràcia espanyola» durant els primers anys de la transició, i Portella (2017) es lamenta que la primera llei de memòria estatal no hagi arribat fins un tardà any 2007. Des de França, per raons diferents, el panorama

no sembla gaire millor: Pigenet constata que manca una major difusió de la memòria de l'exili republicà, més enllà dels camps i del paradigma victimari.

Si la memòria de l'exili s'ha mantingut viva, doncs, en molts casos ha estat gràcies a entitats locals de memòria i a les famílies dels exiliats i deportats. També es dona el cas d'alguns ajuntaments que hi han apostat, o el mateix Memorial Democràtic. Els autors analitzats apunten al «deure històric» que tenim d'honorar aquestes víctimes (Freixes, 2019; Cifuentes, 2020). Per tant —diuen—, cal «sumar esforços per poder dignificar aquestes persones que van haver de marxar de casa nostra» (Garriga, 2019) i poder així formar una ciutadania crítica (Freixes, 2019) i amb valors de pau i cohesió social (Roma, 2020).

BIBLIOGRAFIA

Articles i revistes

- BARRULL PELEGRÍ, Jaume (2017). «La fi de la guerra». A: DUEÑAS, Oriol; MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (Eds.). *La Guerra Civil al territori: Lleida, Tarragona i Girona*. Barcelona: Memorial Democràtic: Departament d'Afers i Relacions Institucionals i Exteriors i Transparència.
- CIFUENTES PEREA, José Luis (2020). «De Constantí a Mauthausen: un billete al infierno». *Estudis de Constantí*, núm. 36, p. 161-211.
- COMA TORNÉ, Mireia (2013). «La batalla contra l'oblit, Sant Jaume de Llierca en temps de la Guerra Civil». *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca [Olot]*, núm. 24, p. 325-352.
- DOMÈNECH, Gemma (2019). «El país amic: de les comarques de Girona a l'altiplà mexicà». Dossier «L'exili republicà, vuitanta anys després». *Revista de Girona [Girona: Diputació de Girona]*, núm. 315 (juliol-agost), p. 80-83.
- EXPÓSITO NAVARRO, Luis Manuel (2018). «Apuntes para la historia del exilio burjasetense en el norte de África: el ejemplo de la familia Pastor-Sanz». Centre d'Estudis Locals de Burjassot.
- FREIXES SERRANO, Xavier (2019). «La repressió franquista a Anglesola». *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, núm. 33, p. 179-209.
- GARRIGA I PAITUVÍ, Montserrat (2019). «La retirada i l'exili republicà al Baix Montseny (1939)». *Ponències. Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, núm. 23.
- GAITX MOLTÓ, Jordi (2017). «L'exili de 1939 des d'una òptica gironina». A: DUEÑAS, Oriol; MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (Eds.). *La Guerra Civil al territori: Lleida, Tarragona i Girona*. Barcelona: Memorial Democràtic: Departament d'Afers i Relacions Institucionals i Exteriors i Transparència.
- GIL MESSEGUER, Enric (2014). «No en van tornar. Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica durant la Guerra Civil espanyola i la postguerra». *Materials del Baix*

- Llobregat* [L'Hospitalet de Llobregat, Centre d'Estudis de l'Hospitalet de Llobregat], núm. 20, p. 131-132.
- GUERAU PALMADA, Guerau (2021). «Fugint de la Guerra Gran a l'Alt Empordà (1794-1795): els expatriats empordanesos a la comarca del Pla de l'Estany». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos (AIEE)* [Figueres], vol. 52 (2021), p. 313-342.
- LLUCH TORRES, Guillem et al. (2020). Dossier «La Retirada i l'Exili». *Cadí-Pedraforca*, [Cassà de la Selva, Editorial Gavarres], núm. 29 (tardor-hivern), p. 31-77.
- (2021). Dossier «La Guerra i l'Exili». *Garona-Nogueres* [Cassà de la Selva, Editorial Gavarres], núm. 2 (tardor-hivern), p. 27-55.
- MARIMON RIUTORT, Antoni (2013). «El sur también existe. Las relaciones migratorias entre las islas Baleares y la Argelia francesa (1830-1962)». *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* [Alacant, Universitat d'Alacant], núm. 12, p. 55-77.
- MARTÍN ROIG, Gabriel (2016). «Refugiats palamosins al camp de concentració i d'extermini de Mauthausen». *Revista del Baix Empordà* [la Bisbal], núm. 51, p. 103-109.
- NIELL CIURANA, Xavier (2020). «Corrandes d'exili». A: GRAU, Dolors; ÒDENA, Josep Lluís (Coords.). *Cassanencs arreu del món. Històries d'emigracions, viatges i exilis*. Conferències de l'arxiu, 3. Cassà de la Selva: Ajuntament de Cassà de la Selva, p. 63-78.
- NIERGA, Jordi et al. (2019). Dossier «La Retirada i l'Exili». *Les Garrotxes* [Cassà de la Selva, Editorial Gavarres], núm. 24 (tardor-hivern), p. 31-77.
- PIÑA TORRES, Joan (2022), «Exili», *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Consell d'Eivissa (en línia).
- PUJOL, Enric (2022). «Exilis d'ahir i d'avui». *Frontissa*. Publicació digital de la Coordinadora d'Estudis de Parla Catalana, juny 2022.
- (2009). «El gran èxode del 1939 i d'altres exilis del segle xx». *Catalan Historical Review* [Barcelona, Institut d'Estudis Catalans], p. 227-237.
- RAMON SOLÉ, Jaume (2021). «Els targarins a Mauthausen». *Urtx: revista cultural de l'Urgell* [Tàrraga], núm. 35, p. 235-57.
- ROCA VERNET, Jordi (2018). «Quan els exiliats catalans de 1823-1850 bastiren horitzons nacionals plurals a Europa». *Révue d'Études Catalanes* [Barcelona, Universitat de Barcelona], núm. 3, 2018, p. 6-31.
- ROSSELLÓ BOVER, Pere (2011). Ressenya «L'exili republicà. Política i cultura. Actes de les Jornades d'estudi celebrades al Centre Cultural la Misericòrdia. Palma, 18-20 de novembre de 2009». Barcelona: Consell de Mallorca, PAM (Publicacions de l'Abadia de Montserrat).
- ROMA GARCIA, Míriam (2020). «Almenarencs deportats als camps nazis». *Shikar* [Artesa de Lleida, Centre d'Estudis Comarcals del Segrià], núm. 7, p. 86-92.
- RUBIÓ SOBREPÈRE, Josep (2016). «Horror nazi: quan el número substitueix la persona. Els garriguencs als camps nazis». *Traces: X Trobada d'Estudiosos de les Garrigues*:

- Arbeca*, 24 d'octubre de 2015. [Les Borges Blanques: Centre d'Estudis de les Garrigues], p. 297-328.
- SALA VENTURA, Núria (2017). «Els Vallesans als camps nazis». *Ponències: Anuari del Centre d'Estudis de Granollers* [Granollers], núm. 21, p. 171-185.
- SERRA ROTÉS, Rosa (2020). «De Puig-reig a la frontera: camins de l'exili». *L'Erol: revista cultural del Berguedà*, núm. 145-146, p. 142-53.
- TABERNERA, Núria (2003). «Emigración y exilio: la experiencia migratoria valenciana en los siglos XIX y XX». *Saitabi. Revista de la Facultat d'Història i Geografia* [València: Universitat de València], núm. 53, p. 133-148.
- THOMÀS I ANDREU, Joan Maria (2017). «La fi de la guerra: la retirada i l'exili». A: DUEÑAS, Oriol; MARTÍN Berbois, Josep Lluís (Eds.). *La Guerra Civil al territori: Lleida, Tarragona i Girona*. Barcelona: Memorial Democràtic: Departament d'Afers i Relacions Institucionals i Exteriors i Transparència.

Llibres i altres

- BIBLIOTECA DE CORT (2022). *L'emigració balear a finals del segle XIX i principis del segle XX*. Palma: Ajuntament de Palma de Mallorca (en línia).
- CARALT GIMÉNEZ, Andreu (2021). *El somni trencat. Amposta: revolució, guerra i exili*. Benicarló: Onada Edicions.
- CLARA, Josep (2020). *Històries de frontera*. Cassà de la Selva: Editorial Gavarres.
- DOMÈNECH, Gemma; MARQUÈS, Salomó; MURIÀ, José M., i PELEGRINA, Angélica (2021). *Segundo Diccionario de los Catalanes de México*. Ciutat de Mèxic, Mèxic: Editorial Miguel Ángel Porrúa.
- GARRIGA PAITUVÍ, Montserrat (2014). *Ponts trencats. Disset testimonis d'exili i emigració*. Santa Eulàlia de Ronçana: Editorial Gent i Terra.
- (2018). *Batea. Exili republicà i repressió franquista*. Dossiers d'Història Terraltenca, 18. Batea: Secció d'Arqueologia del Patronat Pro Batea.
- GAVALDÀ, Antoni (2016). *La col·lectivització agrària a l'Alt Camp (1936-1939). A la recerca d'una millora socioeconòmica*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili (URV), p. 343-344.
- GUIJARRO ANTÓN, Mercedes et al. (2014). *El final de la Guerra Civil a Alacant. Repressió i exili*. (Catàleg expositiu). Alacant: Museu de la Universitat d'Alacant; Archivo de la Democracia; Universitat d'Alacant.
- LLUY TORRES, Xicu (2013). *Els nostres deportats. Republicans de les Balears als camps nazis*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear.
- (2001). *Visca Cárdenas! L'exili americà dels republicans pitiüsos*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.

- MARGALEF, Mireia (2022). *Quatre benifalletencs als camps nazis*. Amics i Amigues de l'Ebre; Ajuntament de Benifallet.
- MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (Ed.) (2020). 1936: *Desplaçaments forçosos i primers exilis*. Col·lecció «Referents», 13. Barcelona: Memorial Democràtic.
- MONTAÑA BUCHACA, Daniel; RAFART, Josep (2022). *Sota les botes de Hitler. Berguedans als camps de concentració nazis*. Avia: Centre d'Estudis d'Avia; Valls: Cossetània Edicions.
- NADAL I FARRERAS, Joaquim (2018). *República i Guerra Civil a Girona. Estudis i documents*. Girona: ICRPC; Documenta Universitaria.
- (2021). *Girona, 1939: porta de l'exili. Escrits del final de la Guerra Civil*. Barcelona: Editorial L'Avenç.
- OLLÉ TORRENT, Maribel (2017). *Aproximació a l'estudi de l'exili polític de 1939 al Baix Llobregat. Estat de la qüestió i estudi de cas sobre Sant Feliu de Llobregat*. Treball final de Màster dirigit per Carles Santacana Torres. Barcelona: Universitat de Barcelona (en línia).
- PÉREZ, PAU I GUTIÉRREZ, Àlex (2019). *La postguerra a les comarques valencianes. L'Horta Nord i la partida judicial de Xàtiva*. València: Diputació de València.
- PIGENET, Phryné (2017). *Catalans, malgré tout. L'exil catalan en France au XXè siècle. Histoire et mémoire*. Canet de Rosselló: Ed. Trabucayre.
- PORTELLA COLL, Josep (2017). *Llibre d'exilis. Diccionari biogràfic de l'exili menorquí. 953 biografies de menorquins en l'exili*. Ciutadella: Menorca Segle XX; Consell Insular de Menorca.
- REIXACH BRIÀ, Roser; GORCHS FONT, Anna (2019). *Guerra i repressió a Prats de Lluçanès*, volums 1 i 2. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RELATS CASAS, Vicenç (2016). *El Port de la Selva després de les bombes. Memòria d'exili, la repressió i la supervivència durant la postguerra*. Santa Eulàlia de Ronçana: Ed. Gent i Terra.
- RIUDOR, Noemí (2018). *Exili, 1938. L'exili pallarès a França*. Tremp: Garsineu.
- ROMA GARCÍA, Míriam (2022). *Les sis de Ravensbrück*. Pròleg d'Antonieta Jarné i Mòdol. Lleida: Pagès Editors.
- RUBIÓ COROMINA, Jordi (2015). *L'èxode català de 1936 a través dels Pirineus*. Maçanet de la Selva: Editorial Gregal.
- SIMON, Jaume (2014). *Guerra i exili a Llançà* (DVD). Llançà: Ajuntament de Llançà.
- TORMO, David (2022). *Víctimes i botxins. La repressió a Vilalba dels Arcs durant la Guerra Civil i el franquisme (1936-1945)*. Benicarló: Onada Edicions.

CONFERÈNCIA DE CLOENDA

L'exili com a constant històrica dels Països Catalans

Agustí Alcoberro

Universitat de Barcelona

INTRODUCCIÓ

Crec que resulta raonable, i just, dedicar unes primeres paraules d'aquest exercici de cloenda del congrés a la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana. En gran part hereva d'aquells centres d'estudis comarcals que es van generalitzar al territori durant la represa cultural de la dècada de 1960 (però amb notables precedents anteriors, i també posteriors), la Coordinadora i l'Institut Ramon Muntaner realitzen una tasca meritòria de coneixement i d'articulació del territori, amb una atenció preferent a la temàtica històrica.

Amb ella hem après que les coses es veuen diferent quan es miren de prop. La proximitat força a entrar en el detall, en els elements comuns i les excepcions, en els conceptes que esdevenen nom i cognom. Historiar la proximitat és radiografiar el conjunt del territori, és entendre'l en la seva complexitat i en la seva diversitat.

Els congressos de la Coordinadora han tingut en gran part aquesta funció. Centrats en temàtiques d'interès general, han permès presentar una visió polifònica d'una realitat que inequívocament ho és. Així, recordo la meua participació en el congrés *Després de les Noves Plantes: canvis i continuïtats a les terres de parla catalana*, celebrat a Cervera en el marc del Tricentenari, el 1714. En aquella ocasió em va tocar de fer el discurs inaugural. Les diverses aportacions i els debats van permetre constatar, a banda de la

ruptura política radical que va suposar la nova legalitat borbònica, un elevat nombre de continuïtats familiars en el govern local.

Ara mateix, les jornades que hem viscut al voltant de l'exili ens han presentat realitats molt diverses, amb valoracions i matisos de caràcter territorial, social o generacional, i amb efectes de tipus institucional, polític o fins i tot confessional.

El fil conductor d'aquesta cloenda és el caràcter històric de l'exili (o, més exactament, dels exilis) als Països Catalans (i de fet, a la Monarquia Hispànica) d'ençà del segle xv. Això ens permetrà també plantejar alguns elements comparatius, que n'assenyalin diferències i semblances, i que permetin una aproximació nova al concepte d'*exili*.

ELS «MEUS» EXILIS

Però abans de fer-ho, voldria cridar l'atenció sobre un fet que cal no oblidar: per a molts catalans de la meva generació parlar d'exili és fer-ho d'un concepte molt pròxim, quasi quotidià, que abasta moltes persones properes o conegudes d'origens i generacions diverses. Em permetran que jo mateix em posi d'exemple i que els parli, breument, sobre «els meus» exilis.

Nascut al 1958, vaig ser testimoni inconscient del retorn de persones properes que havien hagut de marxar per motius polítics durant la dècada de 1960. A Pals, el meu poble, va ser el cas, entre altres, de l'advocat Joan Bofill, fill de *l'Avi rajoler* de qui parlà sovint Josep Pla, i de la seva esposa Montserrat Abelló, que molt més endavant va ser reconeguda com a gran poeta i llorejada amb el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes. Aquells retorns es van haver de fer gairebé en silenci, llevat del ressò que van tenir en l'entorn familiar i a les catacumbes on maldava per sobreviure un cert catalanisme cultural. Causats per motius familiars, personals o econòmics de tota mena, suposaven haver d'acatar unes normes i una societat que no agradaven, de format clarament dictatorial.

Amb la mort de Franco, però, l'adolescent que ja havia obert els ulls va estar atent al retorn de desenes de persones significades, que ho feien des de l'aurèola d'una vida quasi mítica que havíem començat a llegir en lletres de motlle. Em permetran que en destaqui, a tall d'exemple, quatre noms de tot color, que van aparèixer abundantment a la premsa de la transició i amb els quals vaig establir alguns contactes —deixo de banda, òbviament, el cas del MHP Josep Tarradellas, que per mèrits propis mereixeria una reflexió més àmplia.

D'una banda, em refereixo a l'admirat Josep M. Batista i Roca, professor a Cambridge, historiador i pare de l'antropologia catalana moderna, fundador de Palestra i independentista de pedra picada. D'altra banda, vull recordar també Frederica Montseny, militant i ideòloga anarquista, que havia estat la primera ministra de la República Espanyola, en representació de la CNT, assentada a l'exili a Tolosa de Llenguadoc. I encara, Rafael Vidiella, militant comunista, conseller del Govern de Catalunya pel PSUC, exiliat a Moscou i a altres espais del bloc soviètic i arrengrerat amb les tesis

estalinistes. O Telesforo Monzón, el jove ministre nacionalista del govern del PNB de 1936, de formes un punt properes a l'aristocràcia anglesa, militant aleshores de l'esquerra abertzale.

Tots quatre (i en podríem esmentar molts més) van gaudir llavors d'una vida pública significativa, van protagonitzar actes de masses i homenatges de major o menor dimensió i van deixar escrits i entrevistes. I tanmateix, em fa una certa tristesa confessar avui que la relació entre els «vells» exiliats i els «joves» de l'interior mai no va acabar de funcionar. Va fallar allò que anomenem la «química». Però també ho va fer el llenguatge i la percepció del present. Els exiliats s'havien forjat en una Catalunya que ja no existia. Posats a fer, amb el temps i la distància l'havien idealitzada. Això feia que la separació entre la Catalunya real i la Catalunya percebuda fos enorme. En contrapartida, havien conegut també les contradiccions de les democràcies occidentals i les misèries de la guerra freda i dels partits comunistes, mentre nosaltres encara nedàvem en una ideal unitat popular —i havíem engreixat exageradament la vanitat generacional pròpia de la joventut d'ençà del Maig del 68. Però hi havia més qüestions a considerar. A l'interior, ens agradés o no, havíem hagut de transigir en moltes humiliacions quotidianes simplement per sobreviure, i havíem acabat assumint com a pròpies determinades maneres de fer que havien estat imposades pel franquisme. En aquest punt, ens sorprenia la radicalitat dels retornats, indignats davant coses que, per repetides, podien semblar aparentment consentides.

En tot cas, crec que no ens vam entendre, i fins i tot (i aquest és un pecat major) que ni tan sols els vam saber escoltar. No era infreqüent que quan els vells deixaven anar els seus discursos, amarats d'una retòrica parlamentària pròpia del temps de la República, féssim com qui xiula i miréssim cap al sostre, convençuts que aquella era una penitència que ens vèiem obligats a acceptar. No crec que cap d'aquells exiliats (llevat de Tarradellas, com ja he dit) influís significativament en la definició de l'estratègia dels seus respectius espais polítics o sindicals.

Però el retorn d'aquells homes i dones esdevinguts llegenda va ser paral·lel a la sagnia, prima però constant, d'un nou tipus d'exili. De fet, més enllà de la desfeta de 1939, durant el franquisme hi va haver un exili constant de contingut antifeixista, que es va fer més nombrós a partir de la dècada de 1960, quan van reprendre els moviments polítics i socials contra la dictadura. En els anys immediatament anteriors i posteriors a la mort de Franco, aquest exili es va fer més uniforme, i va afectar especialment aquells sectors que es negaven a renunciar a la ruptura política amb el règim. Em refereixo sobretot a sectors d'extrema esquerra, anarquistes i independentistes, alguns dels quals, poc o molt emmirallats en l'exemple basc, se sentien temptats per la lluita armada. Aquest moviment, i la repressió que el provocava, va continuar fins ben entrada la dècada de 1980.

Els exiliats de la Monarquia, com molts dels seus predecessors, van residir al Rosselló, a Tolosa de Llenguadoc o fins i tot a Andorra. Vaig mantenir la relació i l'amistat amb

força d'ells per motius de militància política. Durant un temps el nou exili es va beneficiar d'una certa inèrcia provinent de la lògica política dels estats democràtics i del relatiu aïllament històric del franquisme. En general, els exiliats a Perpinyà o en altres ciutats no eren considerats enemics per la República Francesa; més aviat eren tractats com a persones respectables, i no eren molestats, llevat que actuessin contra la legalitat del país d'acollida. Aleshores França encara projectava la imatge d'una terra d'asil, i Espanya continuava essent, si més no, un país dubtós, marcat per una taca original.

Tot això es va trencar a la fi de la dècada de 1980, com a conseqüència d'un fet històric decisiu: l'entrada del Regne d'Espanya a la Comunitat Europea (1 de gener de 1986). D'ençà d'aquell moment, l'Estat espanyol, avalat pel relat mític de la «Transició exemplar», va passar a ser un membre de ple dret del selecte club d'estats d'Europa. I això va tenir repercussions immediates en les polítiques policials i judicials. Tot plegat, unit a l'ús abusiu del terme «terrorisme» i a la identificació de la totalitat del moviment independentista basc amb aquesta pràctica, va tenir en molt pocs anys uns efectes sensacionals. A partir de la dècada de 1990, pràcticament no quedaven exiliats actius d'Espanya en cap país de la Unió Europea. Els supervivents de les dècades anteriors, i els nou exiliats, van haver d'optar per estats com Algèria, Cuba o, més endavant, Veneçuela.

No sé fins a quin punt aquelles experiències biogràfiques em van dur a estudiar, anys després, com a historiador, un exili històric. Era l'any 1998 i havia assolit un ajut del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, aleshores dirigit per Josep Benet, per fer una estada als arxius estatals de Viena. Pretenia estudiar l'exili de 1714. I he de dir que l'abundosa documentació que hi vaig trobar va superar totes les meves expectatives: per les seves dimensions, per la seva qualitat formal i per la seva notable varietat i densitat. Allí gairebé literalment «apareixia» un col·lectiu molt nombrós, format per unes trenta mil persones, distribuït arreu de la monarquia dels Habsburg durant dues o tres generacions, i amb personalitats destacades en àmbits com la política, la milícia, l'Església, la universitat, la medicina o el dret. Un col·lectiu que no havia merescut fins aleshores ni una ratlla en la majoria d'històries de Catalunya i d'Espanya. Aquest és un fenomen que he continuat treballant en els darrers vint-i-cinc anys, i que ha permès obrir nous fronts en múltiples espais i temàtiques. D'una banda, identificant el col·lectiu més enllà de la capital imperial, Viena, a la Llombardia, al Regne de Nàpols o a les fronteres d'Hongria amb l'imperi otomà, al banat de Temesvar, on l'exili va fundar la Nova Barcelona. D'altra banda, resseguint els diversos grups socials que el conformaven, com els juristes i els alts funcionaris presents als Consells de Viena, al Senat de Milà i en altres tribunals reials a Sardenya, Nàpols i Sicília; o els oficials i soldats que van conformar cinc regiments hispànics que van ser presents en totes les batalles decisives de la Tercera Guerra Turca (1714-1718); o els eclesiàstics que van esdevenir bisbes i cardenals en terres d'Itàlia; o, molt especialment, els autors que van ser capaços de construir el relat històric del seu passat recent, com Francesc de

Castellví i Josep Plantí, que recentment han estat objecte d'edició i d'estudi. I encara, reconeixent els seus espais de sociabilitat, allí on l'exili mantenia els seus trets d'identitat i els seus projectes polítics, tot somiant en la victòria i el retorn: àmbits com l'església de la Mercè, annexa a l'Hospital d'Espanyols de Viena, o el monestir de Montserrat i el convent dels Trinitaris d'aquella ciutat.

Així les coses, la derrota democràtica del 2017 i l'estat d'excepció que va acompanyar la proclamació de l'article 155 de la Constitució espanyola a Catalunya van provocar una nova onada repressiva i, altra vegada, un nou exili. També aquest episodi em va tocar viure'l de prop, en la meua condició de vicepresident de l'Assemblea Nacional Catalana, elegit en el Secretariat Nacional del 14 d'octubre, i de president en funcions des de començament de novembre, quan va dimitir el president de l'entitat per presentar-se en una llista electoral a les eleccions de 21 de desembre.

ELS «NOSTRES» EXILIS

Un cop presentats els «meus» exilis, si més no fins al dia d'avui, convé que expliquem ja els grans exilis de la nostra història col·lectiva. Tots ells estan vinculats a la noció d'estat modern, entès com un espai de sobirania caracteritzat per un mateix govern, lleis i impostos, i limitat per unes fronteres. Avui sabem que l'estat modern sorgeix a la fi de l'edat mitjana vinculat a dos fenòmens nous: la guerra d'estat (enfront de la guerra privada del món medieval) i l'impost d'estat. L'estat modern tendeix també a la uniformització de la ciutadania mitjançant la generació d'una identitat col·lectiva que es manifesta mitjançant uns símbols comuns.¹ L'estat modern, com tot instrument de poder, funciona sobre el binomi repressió / adhesió, o, dit en termes més populars, el garrot i la pastanaga.

És significatiu que els primers exilis moderns tinguessin un fonament religiós o etnicoreligiós, en definitiva que castiguessin la diferència cultural. L'expulsió dels jueus (1492) va afectar unes 120.000 persones, per bé que la majoria corresponien a Andalusia i a Castella - la Manxa. Al Principat van ser tot just uns 3.000.² L'edicte dels tres mesos, proclamat pels Reis Catòlics, imposava l'expulsió de tots aquells jueus que no es bategessin en aquell termini. Els qui ho van fer es van trobar amb l'hostilitat d'una eina creada durant el mateix regnat contra els anomenats «cristians nous», o conversos. Molts exiliats del Principat es van desplaçar als comtats de Rosselló i Cerdanya, aleshores en mans de França. Però el tractat de Barcelona, que retornà els comtats, els

¹ Jean-Philippe GENET (ed.) (1989), *L'état moderne: genèse, bilans et perspectives*, París, CNRS. Per al cas de Catalunya i la Monarquia Hispànica, vegeu: Eva SERRA i PUIG (2018), *La formació de la Catalunya moderna (1640-1714)*, Vic, Eumo Ed.; Antoni SIMON i TARRÉS (2005), *Construccions polítiques i identitats nacionals. Catalunya i els orígens de l'estat modern espanyol*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

² Manel FORCANO; Víctor HURTADO (2019), *Atlas de la història dels jueus de Catalunya*, Barcelona, Rafael Dalmau, Editor..

va forçar a un nou exili tot just un any després (1493). La comunitat jueva a l'exili, en especial en terres de l'imperi otomà, anomenada sefardita, va mantenir els seus trets lingüístics i culturals durant segles i encara va participar activament en la formació de l'estat d'Israel després de la Segona Guerra Mundial.

L'expulsió dels moriscos es va realitzar el 1609 al País Valencià, l'àmbit on eren més nombrosos, i l'any següent a Catalunya, Aragó i Castella.³ Descendents dels aborígens conquerits durant l'edat mitjana mitjançant capitulacions que els permetien mantenir la seva religió, a partir del segle xv van ser formalment batejats. Tanmateix, al País Valencià o a les comarques catalanes de l'Ebre i del Segre, on vivien en pobles separats, van mantenir en general els seus trets ètnics. Al Regne de València eren més d'un terç de la població total, i constituïen una àmplia majoria en moltes comarques d'interior. Molts dels desplaçats de 1609 van morir en alta mar o en terres del Magrib, on van ser abandonats i on van ser víctimes de les tribus locals. L'exili de 1610, menys nombrós, va ser també més planificat; sabem que alguns col·lectius moriscos van trobar acollida en terres de Tunísia. En tot cas, el seu rastre es perd en unes poques generacions.

Els exilis posteriors ja tenen un inequívoc contingut polític. El primer s'esdevé amb la guerra dels Segadors i, en concret, amb la capitulació de Barcelona de 1652, després d'un llarg setge. La victòria de Felip IV va abocar finalment a la signatura del Tractat dels Pirineus (1659), pel qual el Regne de França es va annexionar el Rosselló i el nord de la Cerdanya. El 1652 van abandonar Barcelona unes mil persones, que va continuar lluitant contra els Habsburg des dels comtats. Aquest col·lectiu va ser en els anys següents un important factor de francesització de la Catalunya Nord.⁴

Més important va ser, com ja hem esmentat, l'exili de la guerra de Successió, que s'inicià ja l'estiu de 1713, amb l'evacuació d'alguns col·lectius partidaris de Carles III, l'Arxiduc; que va esdevenir massiu l'endemà de l'Onze de Setembre, i que es va prolongar fins més enllà de la Pau de Viena (1725).⁵ L'exili, en total unes 30.000 persones, com ja hem comentat, era format majoritàriament per catalans (que constituïen aproximadament la meitat del col·lectiu), però també per una nodrida presència de valencians i aragonesos, i per una menor però socialment molt elevada, de castellans. El col·lectiu es va distribuir entre els dominis de l'emperador Carles VI (Carles III, l'Arxiduc) a Itàlia, Flandes, Viena i Hongria. A Viena, l'exili dominava els Consells d'Espanya i de Flandes, encarregats del govern dels estats que, pel tractat de Rastatt,

³ Manuel ARDIT (2009), «L'expulsió dels moriscos als Països Catalans: ideologia i història», *Catalan Historical Review*, 2, p. 191-201.

⁴ Òscar JANÉ (2010), «Els exiliats polítics (agents d'una adaptació electiva) i la frontera amb França», a Òscar JANÉ (ed.), *Del Tractat dels Pirineus a l'Europa del segle XXI: un model en construcció?*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya, p. 255-264.

⁵ Agustí ALCOBERRO (2002), *L'exili austriacista (1713-1747)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2 vols.

havien passat a l'emperador. La presència de l'exili com a col·lectiu hi és ben notòria fins a la fi de la dècada de 1740.

Encara al segle XVIII tenim una darrera expulsió, a cavall de nou de la religió i la política. El 1767 l'altre Carles III, el de Borbó, va ordenar l'expulsió dels seus regnes de tots els membres de la Companyia de Jesús.⁶ En aquest cas, tenim les dades exactes: 2.641 a la Península (entre altres, la majoria de professors de la Universitat de Cervera) i 2.630 a les Índies. La seva destinació va ser Itàlia, en especial els Estats de l'Església. Amb el temps es va forjar la llegenda de la participació de la Companyia en la independència d'Hispanoamèrica, com a contrapartida d'aquella expulsió. En tot cas, la Companyia de Jesús va ser expulsada de nou pel govern de la Segona República el 1932.

La història convulsa del segle XIX arrossega tot un seguit d'exilis consecutius a la fi de cada un dels períodes polítics o de les guerres civils. La derrota napoleònica a la guerra del Francès se salda amb l'exili dels «afrancesats» (uns 2.000 a Catalunya) el 1814; l'alçament reialista contra el Trienni Liberal va forçar l'exili d'uns 6.500 catalans; però la fi d'aquella etapa política, el 1823, va dur a la diàspora uns 5.000 ciutadans de Catalunya. Per la seva banda, les tres guerres carlines es van saldar amb l'increment de l'exili; aquest va afectar uns 6.000 catalans el 1840, a la fi de la primera; uns 3.000 el 1849 en la també anomenada guerra dels Matiners; i uns 5.000 de nou a la fi de la Tercera Guerra Carlina el 1876. Per la seva banda, la dissolució de la I República va suposar a Catalunya l'exili d'unes 2.000 persones.⁷

Tot i que aquestes darreres xifres són nombroses, cal introduir-hi dos punts de correcció. D'una banda, en general, els exilis del segle XIX van ser de durada limitada, ja que en molts casos es va produir aviat la modificació del règim polític, o bé fins i tot la proclamació d'àmplies amnisties per part dels nous governs, un cop consolidats. D'altra banda, en l'Europa sorgida de la Restauració, el combat entre absolutisme i liberalisme va convertir l'exili en un fenomen força generalitzat, com es pot veure després de les successives onades revolucionàries (1820, 1830, 1848). Estats ben aviat liberals, com Gran Bretanya, França i Bèlgica es van convertir en llocs de refugi d'exiliats d'arreu, com ara italians, alemanys polonesos, russos, espanyols o portuguesos.

La dictadura de Miguel Primo de Rivera marca, definitivament, un canvi de tendència. L'exili afecta sobretot independentistes i anarquistes i es concentra al sud de la República Francesa, en especial Tolosa de Llenguadoc. La presència de Francesc Macià i els seus projectes insurreccionals són controlats de molt a prop per la policia

⁶ Miquel BATLLORI (1998), *Els catalans i la cultura hispanoitaliana al segle XVIII*, València, Tres i Quatre, vol. X, *Obra completa*.

⁷ Ramon ARNABAT (2007), «Catalunya, país d'exilis (segle XIX). Exilis catalans en el segle de les sis guerres», a Josep M. SOLÉ SABATÉ, Joan VILLARROYA (dirs.), *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*, vol. 6, *Lexili*, Barcelona, Edicions 62, p. 17-19.

espanyola, que tem molt especialment la seva capacitat de lideratge sobre els més de 25.000 catalans que treballaven com a immigrants a l'altra banda de la frontera.⁸

L'any 1939 marca l'exili polític contemporani. Les xifres, fins i tot en la seva imperfecció són escruixidores. La guerra se salda, en els grans nombres, amb un balanç tràgic i inusual: 300.000 morts en combat, 150.000 a la rereguarda, 550.000 detinguts en presons, camps de concentració, batallons de treballadors, 500.000 exiliats (i, si més no, 200.000 definitius, és a dir, que no van retornar).⁹ És tota una generació trinxada. I, fins i tot per raons geogràfiques del repartiment dels bàndols, els catalans són un dels col·lectius especialment castigats. En les llistes de l'exili gairebé mai se situen per sota del 30%.

Més enllà dels camps de concentració més o menys improvisats en què es va trobar aquell hivern de 1939, l'exili va optar per destinacions molt diverses, que la victòria aliada de 1945 va permetre eixamplar. Cal recordar en primer lloc els 17.000 deportats a Mauthausen i a altres camps del Tercer Reich, on van morir més de la meitat. En van sobreviure dos testimonis inapel·lables, de valor universal: el jove fotògraf Francesc Boix, que va deixar constància gràfica del terror nazi i que va ser testimoni de càrrec davant el tribunal de Nuremberg; i l'escriptor Joaquim Amat-Piniella, autor de la novel·la autobiogràfica *K. L. Reich*, una dels millors obres de la literatura concentracionària.

Però també cal referir-se a les desenes de milers de persones que van restar a França en situacions molt diverses. Membres dels batallons de treballadors i adscrits a la Legió estrangera, alguns dels quals van ser destinats després de la Segona Guerra Mundial a Vietnam o a Algèria, on van participar en altres guerres. Intel·lectuals, artistes o escriptors que es van refugiar en àmbits propers a la frontera, com Pompeu Fabra o Pau Casals, que ho van fer a Prada de Conflent, o que van marxar a Ginebra, com Mercè Rodoreda. Grups que van intentar revifar la guerrilla a l'interior, en alguns casos fins a la dècada de 1960, o que van establir xarxes fiables per als qui fugien de la França ocupada. Militants de partits que es van refugiar en la vida privada o en la creació de xarxes clandestines. És allí on, després de la detenció i l'assassinat del president Lluís Companys, Josep Irla, de primer, i Josep Tarradellas, després, van mantenir la legitimitat de la Generalitat republicana.

A Gran Bretanya hi va anar a parar un exili en part seleccionat pel mateix govern, i que en molts casos va jugar un paper clau en l'organització de la defensa civil de Londres i en la victòria: l'excalcalde de Barcelona i exconseller Carles Pi i Sunyer, el doctor Josep Trueta, l'antropòleg i historiador Josep M. Batista i Roca o el jove enginyer Ramon Perera, membre de la Junta de Defensa Passiva. Acabada la guerra, aquest

⁸ Giovanni CATTINI (2021), *L'aixecament de Prats de Molló. 4 de novembre de 1926*, Barcelona, Rosa dels Vents.

⁹ Josep M. SOLÉ SABATÉ, Joan VILLARROYA (dirs.) (2007), *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*, vol. 6, *L'exili*, Barcelona, Edicions 62.

col·lectiu va jugar un paper clau en la formació del Consell Català de Londres i del Consell Nacional Català.

L'exili llatinoamericà es va focalitzar a Mèxic, Xile i la República Dominicana, però també va tenir una presència significativa en països com Colòmbia, Veneçuela, Argentina o Cuba. Cal destacar, en tots els casos, la seva presència en el món universitari i de la cultura. A Mèxic es van exiliar tres rectors universitaris dels Països Catalans: els doctors Jaume Serra Húnter i Pere Bosch Gimpera, de la Universitat de Barcelona, i Josep Puçhe, de la Universitat de València. Bosch va esdevenir un personatge clau en la formació de l'arqueologia mexicana contemporània. Per la seva banda, Joan Coromines va jugar un paper clau en el desenvolupament de la filologia castellana, des de les universitats de Mendoza i Xicago. Josep Ferrater Mora va incidir en la filosofia, de primer a Cuba i Xile i després, des de 1947, als EUA. La presència d'escriptors catalans està ben documentada a Mèxic, amb autors com Agustí Bartra, Anna Murià o Pere Calders; i a Xile, amb Xavier Benguerel. A Nova York cal destacar el Centre Català, on van confluïr, entre altres, Josep Carner Rivalta i Jaume Miravittles.

Els espais de l'exili foren incomplets sense una referència als exiliats al bloc soviètic, on podem destacar, entre altres, Tomàs Pàmies i Teresa Pàmies.

L'exili del 39 es va moure entre l'internacionalisme militant i la defensa de Catalunya com a nació oprimida pel franquisme. Permetin-me que els recordi algunes de les fites clau en aquest sentiment: *Les formes de vida catalana*, de Josep Ferrater Mora, impreses en català a Santiago de Xile el 1944; *The Spirit of Catalonia*, de Josep Trueta, publicat a Oxford el 1946; o *Cataluña*, de Josep M. Batista i Roca, imprès a Liverpool el 1952. És en aquesta línia on cal buscar els precedents del cèlebre discurs de Pau Casals davant l'assemblea plenària de l'Organització de Nacions Unides del 24 d'octubre de 1971: «Catalonia has been the greatest nation in the world.»

1939 no va ser, lamentablement, l'últim exili. Com ja hem avançat, constatem un exili permanent durant la dictadura de Franco, que es va anar fent més gran a mesura que la mobilització de l'oposició anava fent-se més forta. Constatem un exili selectiu, però duríssim, contra els sectors que es van mantenir a favor de la ruptura democràtica durant els anys de la transició.

I constatem (per ara) una darrera onada d'exili que s'inicia el 31 d'octubre de 2017 coincidint amb la derrota del govern de Catalunya i de les forces democràtiques que van convocar i guanyar el referèndum de l'1 d'octubre.

L'exili: una visió comparativa

Òbviament, els èxodes i els moviments humans que hem descrit tenen grans diferències, començant pel mateix context històric, social i cultural en què es produeixen. Però també és possible trobar-hi punts en comú. Penso en concret en els dos exilis que més conec: el de 1714, al qual he dedicat la major part de la meua recerca, i el de 1939, al qual he accedit, com molta gent de la meua generació, a través de testimonis

i de lectura. Algunes de les conclusions d'aquest esforç comparatiu resulten pertinents també per a altres fenòmens cronològicament distants.

Comencem per allò més elemental, però que encara cal repetir perquè molta gent (per exemple, des dels mitjans de comunicació diàriament) tendeix a confondre o a barrejar. Una cosa és l'emigració, que es fonamenta en motius econòmics (com ara la necessitat, o simplement la voluntat de prosperar en termes material) i un altre l'exili. L'exili implica l'existència d'una repressió que posa en perill la vida o la llibertat de qui emprèn el viatge realitzada des del poder i causada per motius polítics, religiosos, ètnics, d'orientació sexual, etc. Molts dels grans moviments demogràfics del segle XXI corresponen a emigracions, però també n'hi ha que són exilis. Entre aquests cal destacar, per la seva magnitud, el desplaçament forçat del col·lectiu sunnita de Síria provocat per la guerra civil que va endegar el govern xiïta amb la complicitat d'Iran i Rússia.

És cert, però, que emigració i exili poden tenir, en determinades circumstàncies, punts de contacte quan la nacionalitat d'origen d'uns i altres és la mateixa. Ho hem comentat per als catalans que residien a la Catalunya Nord i al sud de França en temps de la dictadura de Primo de Rivera. Altre tant podríem dir dels vincles entre exiliats i emigrants arreu de l'Europa democràtica durant la dècada de 1960. En aquell context, per a molts emigrants, el coneixement o la participació en grups democràtics de l'exterior va esdevenir un escola de democràcia i un inici de militància política.

Les conseqüències dels exilis no es poden valorar només en termes quantitius. Cal tenir en compte el capital humà que marxa, i el que això suposa de minva per a la societat que es deixa, i de creixement per al país d'acollida. Això és particularment cert quan parlem d'una guerra civil de dimensions generalitzades, com en el nostre cas ho van ser la guerra de Successió i la guerra civil del segle XX. Els anys 1714 i 1939 marquen dues desfetes de conseqüències de llarg abast perquè en ambdós casos és tot un col·lectiu dirigent el que resulta escapat.

Si bé podem documentar exilis arreu d'Europa, allò que ens fa tràgicament diferents és l'excepcionalitat espanyola del segle XX. Durant la passada centúria, el Regne d'Espanya va viure al marge d'Europa i de la seva dinàmica política i econòmica. Per això, entre altres coses, l'Estat espanyol no va participar en primera línia en cap de les dues guerres mundials —i ho va fer en qualitat de soci de segones, a l'ombra del gegant americà a la guerra Freda. Per contra, la història de l'Estat espanyol al segle XX ve totalment marcada per la Guerra Civil i la dictadura que la seguí. Per això els nostres exilis tenen una cronologia pròpia i una àmplia durada.

No tots els desplaçaments per motius polítics poden ser anomenats exili. En particular, no crec que siguin exiliats aquells que han de marxar de casa seva de manera provisional a causa dels moviments circumstancials de la guerra o de les modificacions en la línia de front. Segurament cap d'ells no s'ho sentia. L'exili comença de debò el dia que hi ha vencedors i vençuts: quan la victòria o la derrota acaba amb les provisionalitats i les incerteses i tothom pren consciència que la situació va per llarg. Això ja

era així el febrer de 1939, en el moment de la retirada republicana a Catalunya. Però no ho havia estat, per exemple, quan determinats col·lectius van poder traslladar-se a Itàlia, amb el vist-i-plau del govern de Catalunya, a la fi de 1936 o durant 1937.

L'exili pot ser entès com un mal menor, i en tot cas està vinculat a l'existència d'una frontera. La diàspora catalana, o des de Catalunya, va ser possible per l'existència d'un altre estat, amb una altra sobirania, a l'altra banda de la frontera. No va passar el mateix amb els republicans de Castella i València que es van aplegar al port d'Alacant un mes més tard esperant l'arribada d'una flota humanitària, que mai no arribà.

Ja lluny de la terra, l'exili com a col·lectiu té també punts en comú. Es caracteritza, en primer lloc, per l'existència d'àmbits de sociabilitat compartida, com ara ho van ser el Monestir de Montserrat de Viena o l'Orfeó Català de Mèxic en diverses dates. En aquests espais es manté i es practica la identitat pròpia, des dels símbols religiosos (com ara el culte a determinades Mares de Déu) fins a les pràctiques gastronòmiques, literàries, teatrals o simplement commemoratives (Jocs Florals, celebració de Sant Jordi o de l'Onze de Setembre, etc.). I allò que vertebrava aquestes comunitats lluny de casa és la nostàlgia: el record, sovint idealitzat, del país que s'ha deixat enrere.

Però no es tracta només d'un sentiment difús o abstracte. L'exili s'imposa com a tasca col·lectiva construir un relat del passat immediat, que desmenteixi la història oficial que ha edificat el nou règim, per poder llegir-lo a les generacions futures. Aquest és l'esperit amb què Antoni Rovira i Virgili va publicar el 1940 a Buenos Aires, i en català, *Els darrers dies de la Catalunya republicana*; o amb què el capità de la Coronela Francesc de Castellví va escriure les monumentals *Narraciones históricas* a Viena, o el professor de la Universitat de Barcelona esdevingut senador a Milà va redactar una crònica llatina de la guerra de Successió intitolada *La desfeta de Catalunya i la destrucció de Barcelona*.

L'exili es caracteritza encara per la voluntat política de canviar les coses. I això passa, en primer lloc, per mantenir vincles amb l'oposició de l'interior, malgrat els inequívocs perills. Aquesta és una pràctica ben coneguda per a l'exili de 1939, que hem pogut documentar també per al de 1714, malgrat que a la Catalunya de Felip V la correspondència amb l'interior era castigada amb la pena de mort. L'altra palanca a bellugar, també en ambdues conteses, va ser la dels estats aliats —que mai no funcionà. Perquè els austriacistes que van revifar la guerrilla a Catalunya el 1718, coincidint amb una nova guerra internacional (la de la Quàdruple Aliança) creient que la victòria aliada portaria a la recuperació de les llibertats de Catalunya inevitablement recorden els republicans catalans i espanyols que van participar en la Resistència francesa esperant que la fi de la Segona Guerra Mundial suposaria la fi de la dictadura de Franco.

L'exili es revela, doncs, com un col·lectiu cohesionat i visible de cara enfora (encara que internament mantingui les picabaralles pròpies de l'atribució de la derrota). L'exiliat viu una inevitable contradicció: sempre té la maleta a punt, esperant el retorn, però ha d'abondar el dia a dia en el país on realment viu.

Per aquest motiu, l'exili com l'hem definit sempre té una data de caducitat. I dos factors que empenyen cap a ella: el retorn i la dissolució en les societats d'acollida mitjançant matrimonis mixtos. L'exili pot estendre's durant dues o tres generacions. Després, allò que queda és l'orgull que manifesten els seus descendents, ja nacionalment integrats, per les trajectòries personals o polítiques dels seus avis o besavis.

Ho he pogut constatar de nou el 26 de gener de 2023, en ocasió de l'homenatge que la Universitat de Barcelona ha retut a totes les persones de la institució que van ser represaliades per la dictadura. Ens hi va acompanyar, entre altres persones, la Dra. M. Carmen Serra Puche, professora d'arqueologia a la UNAM de Ciutat de Mèxic. La Dra. Serra és neta de dos rectors exiliats: el Dr. Jaume Serra Hunter, rector de la Universitat de Barcelona de 1931 a 1933, i el Dr. Josep Puche Álvarez, rector de la Universitat de València entre 1936 i 1939. I encara, deixeble d'un tercer rector, Pere Bosch i Gimpera, rector de la Universitat de Barcelona de 1933 a 1939. Tots tres, Serra, Puche i Bosch, van ser professors a la UNAM. La Dra. Serra ha mantingut en tot moment contacte amb Catalunya i, com és obvi, se sent orgullosa dels seus orígens. Però també és una ciutadana de Mèxic que s'estima el seu país. Heus aquí un bon exemple del que els intentava dir.